

Рад примљен: 24. 8. 2022.
Рад прихваћен: 27. 2. 2023.Оригинални
научни радДрагана Р. Бјекић¹Универзитет у Крагујевцу, Факултет техничких наука у Чачку,
Чачак, Србија

Лидија Ђ. Златић

Универзитет у Крагујевцу, Педагошки факултет у Ужицу,
Ужице, Србија

Благица М. Златковић

Универзитет у Нишу, Педагошки факултет,
Врање, Србија

Предузетничка оријентација студенткиња просветних професија²

Резиме: Сложени професионални захтеви представљени пред наставнике обухватају и захтев да формално делују и подстичу развој предузетничких компетенција својих ученика и васпитаника, а посебно развој предузетничке оријентације – динамичке димензије ових компетенција. Развијеност предузетничке оријентације актуелних и будућих наставника, видљива у деловању, важан је модел за ученике. У раду је скалом предузетничке оријентације испитивана ова оријентација студенткиња – будућих васпитачица, учитељица и наставница. Узорак обухвата 237 студенткиња са три факултета. Утврђено је да су студенткиње процениле сопствену предузетничку оријентацију као умерену, мада је релативно висок степен њихове свесне, декларативне предузетничке усмерености. Проактивност је израженија од осталих компетенција, а компетенцијивност је најслабије изражена. Унутрашњи локус контроле позитивно корелира са spremnoшћу за преузимање ризика и проактивношћу, али не

¹ dragana.bjekic@ftn.kg.ac.rs

² Истраживање је развијено у оквиру пројеката по уговорима 451-03-68/2022/2023-14/200132 (Факултет техничких наука у Чачку) и 451-03-68/2022/2023-14/200142 (Педагошки факултет у Ужицу), које финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србија.

Copyright © 2023 by the authors, licensee Teacher Education Faculty University of Belgrade, SERBIA.

This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License (CC BY 4.0) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original paper is accurately cited.

и са другим компонентама предузетничке оријентације. Структура и степен предузетничке оријентације студенџикиња различитих просветних професија, као и различитих година студија су слични, што указује на хомогеност популације студенџикиња просветних професија у погледу ове оријентације, али и да је пошредно објективна универзитетско предузетничко образовање као фактор оснаживања опредељења за предузетничко понашање.

Кључне речи: студенџичке педагошких/просветних професија, предузетничка оријентација, предузетничко понашање жена, модел за предузетничко понашање

Увод

И у традиционалном приступу образовању наглашаване су иновативност, креативност, инвентивност, предузимљивост као важни резултати васпитно-образовног процеса, али и као предуслови квалитета образовања. Актуелна образовна политика користи донекле различиту терминологију за исте појаве и сагледава предузетничке компетенције као један од система кључних компетенција (Kakouris et al., 2016: 12; European Union, 2019) потребних особи за доживотно учење у савременом окружењу. Значај који се придаје предузетништву као филозофији свакодневног деловања поставља бројна питања о томе како наставник да допринесе ширењу ове животне оријентације и развоју предузетничких компетенција ученика.

Појам предузетничке компетенције је назив за знања, вештине, способности, ставове и друге мотивационе диспозиције које су основа за ефикасно и предузетно деловање. Предузетничке компетенције су применљиве у свим сферама живота и неопходне за лични развој; доприносе социјалном развоју; проширују тржиште за запошљавање и samozapoшљавање; омогућују предузимање, започињање пословних подухвата подстакнутих културним, социјалним или комерцијалним мотивима (Bacigalupo et al., 2016: 10). Концепт *предузетничких компетенција* истражује се и разматра у оба своја значења (Bjekić i Zlatić, 2021a: 192):

- као компетенције професионалног деловања предузетника (када је то каријерно опредељење);
- као генералне трансферзалне компетенције неопходне за деловање сваке особе (компетенцијске компоненте функционалног деловања и сваког пословања).

Фокус ових претрага и основно опредељење у овом и претходним радовима (Bjekić i Zlatić, 2021a; 2021b) на страни је предузетничких компетенција као трансферзалних кључних компетенција.

Како би сви грађани остварили своје пуне потенцијалне и друштво на основу тога напредовало, потребно је и образовање за предузетништво. У складу са наведеним схватањима предузетничких компетенција, све распрострањенијем *предузетничком образовању* се приступа на два начина: разматра се као васпитно-образовно деловање и наставни рад чији је циљ поучавање ученика да буду предузетници, с једне стране, али и као васпитно-образовни и наставни рад чији је циљ подршка ученицима да развијају предузетнички приступ у својој каријери и опште и широко применљиве предузетничке компетенције (Bjekić i Zlatić, 2021a: 2).

Појам *предузетничко учење*, који садржајно и функционално одређује сам процес учења, користи се да означи учење које обезбеђује развој знања, вештина и ставова значајних за запошљавање, активно грађанство и креирање нових радних места. Предузетничко учење има два оквира: према првом, ужем, предузетничко учење

је усмерено на стицање знања о покретању властитог пословног подухвата и значи економску и финансијску писменост; а према другом, ширем, предузетничко учење треба да допринесе развоју особина личности и вештина којима се развија критичко мишљење, одговорност за сопствено учење, искуствено учење, кооперативне активности и критички осврт на учење.

Васпитачи, учитељи и наставници, као кључни агенси социјализације (осим породице) и организованог васпитања и образовања, имају препознатљиву улогу и промотера предузетничких компетенција, и агенса развоја предузетничких компетенција васпитаника у току васпитно-образовног процеса. Већ у току иницијалног универзитетског образовања актуелне генерације студената – будућих просветних радника³, односно будућих васпитача, учитеља и наставника, оспособљавајући се да подстичу иновативност, креативност, иницијативу својих будућих васпитаника и ученика, оспособљавају се за предузетничко образовање.

У већини предшколских и школских институција основног и средњег образовања васпитно-образовни процес остварују жене (васпитачице, учитељице и наставнице). Прегледи структуре запослених у васпитно-образовним институцијама широм Европе, али и света, указују да су у предшколским установама, основним и средњим школама већином жене носиоци васпитно-образовног процеса. У Европској унији на свим нивоима образовања је 2016. године радило 75% наставница (EUROSTAT, 2016), а забележен је значајан пораст броја наставница последњих година (World Bank, September 2021). Према подацима ОЕЦД-а, у предшколском вас-

питању ради 97% васпитачица, основном образовању 92% и средњем образовању 63% наставница, а на терцијарном нивоу (високом образовању) 43% жена у настави (ОЕЦД, Katsarova, 2020).

У школској 2018/2019. години у Србији у предшколским установама чак 98,5% васпитачког особља чине васпитачице, у основним и средњим школама 73% наставног особља су наставнице, на високошколским институцијама наставнице чине 50,3% наставног особља (Republički zavod za statistiku, 2020; Bječić i Zlatić, 2021a). Дакле, у институцијама школског система задуженим за предшколско, основно и средње васпитање и образовање у Србији око 87% васпитног и наставног особља чине жене. Кад је реч о наставном особљу, преко 103.000 наставника запослено је у основном, средњем и високом образовању. Око 54% свих запослених наставника ради у основном, око 30% у средњем и око 16% у високом образовању. Годишње измене у структури наставничке популације у основном и средњем образовању су незнатне: у школској 2019/2020. години је у основним и средњим школама радило 29% наставника, а 71% наставница (Republički zavod za statistiku, 2022). Пошто су жене у школским институцијама бројније, оне су и бројнији носиоци одговорности за предузетничко образовање ученика. Због бројности жена у наставничкој популацији у овој публикацији родни аспекти разматрани су са фокусом на предузетничким компетенцијама и деловању жена у настави и свакодневном животу.

И преглед заступљености студенткиња и студената на студијама за просветне професије у Србији указује да је популација васпитно-образовних делатника највећим делом женска популација. На студијским програмима за образовање васпитача сада је скоро 99% студенткиња; на студијским програмима за образовање наставника разредне наставе/учитеља је 89% студенткиња, на студијским програмима за образо-

3 Израз просветни радници односи се на васпитаче и наставнике на свим нивоима образовања, а одражава традицију српског језика који васпитно-образовним улогама додаје и шире димензије просвећивања, односно и културолошке формативне утицаје, што и јесте намена васпитно-образовног процеса. Зато је овај појам сачуван и у наслову рада, и у тексту.

вање наставника предметне наставе је око 60% студенткиња. Ово отвара питања о предузетничким компетенцијама студенткиња педагошких (просветних) професија – будућих васпитачица, учитељица и наставница, као и њиховој спремности да реализују предузетничко образовање.

Предузетничка оријентација

Актуелна образовна политика одређује као циљ подстицање развоја предузетничких компетенција и предузетничког понашања. Изабрани циљ није да се свака особа оспособи да буде предузетник и да се развија предузетничка личност, већ да се подстиче развој предузетничких компетенција и предузетничког понашања сваке особе. Различита својства релевантна за предузетничко понашање већ су систематизована у различитим психолошким истраживањима и систематизована (Bjekić i sar., 2019; Curth, 2011; Frese & Gielnik, 2014; Schillo, 2011): аутономија (независност), визионарство, емоционална интелигенција, етичност, иницијативност, иновативност, интелектуална отвореност, капацитет за тимско деловање, комуникационе вештине, креативност, локус контроле, мотив постигнућа, одговорност, одлучност, оптимистичност, проактивност, предузетничка будност, предузетничка страст (пасионираност), предузимљивост, развијене стратешке способности и стратешки приступ, самоефикасност, социјалне вештине и способност за ефикасну интеракцију, спремност на преузимање ризика (ставови према ризику, склоност ризику и висока толеранција ризика), спремност за планирање и управљање пројектима и подухватима, убедљивост у наступу, храброст; разматрани су и специфични когнитивни стилови, стилови учења, као и друге психолошке карактеристике и димензије.

Предузетничке компетенције особе се препознају у њеним акцијама, а не на основу ње-

ног психолошког профила (Covin & Lumpkin, 2011) или њених карактеристика (Gartner, 1988). У основи предузетничког понашања, и видљива у предузетничком понашању као предиспозиција за деловање, јесте предузетничка оријентација. Бројни истраживачи издвајају предузетничку оријентацију као носећу компоненту конструкта предузетничка компетентност (Bjekić i Zlatić, 2021a: 194). Предузетничка оријентација је вишекомпонентни конструкт који обухвата: према трокомпонентном моделу – проактивност, иновативност и спремност за преузимање ризика (Popov et al., 2019; Hayat & Riaz, 2011); према петоконпонентном моделу – спремност на ризик, проактивност, иновативност, компетитивна агресивност и аутономија (Vogelsang, 2015; Lumpkin & Dess, 1996; Saha et al, 2017; Schillo, 2011), обogaћене и предузетничким намерама (Wu, 2009). Уважавајући различите приступе структуре, могу се издвојити следеће основне компоненте предузетничке оријентације (Bjekić, Zlatić, 2021a: 96):

- Преузимање ризика – сагледавање неодређених будућих прилика као будућих шанси, суочавање са баријерама уз свесност о томе да можда неки кораци неће бити успешни, али и уверење да се тако може експериментисати и покушати да се дође до већих перформанси у извођењу послова.
- Проактивност – усмереност особе на активност и предузимање активности и пре него што се појави проблем.
- Иновативност – развој нових идеја, производа, сервиса, различитих процеса, или њихово иновирање; повезана је са концептом селф-стартига (способности да особа започне акцију самостално и сама), супротног имитацији онога што други раде; иновативност је повезана са креативношћу.

- Компетитивна агресивност – такмичарски приступ у ситуацијама када особа опажа друге као да су постигли циљеве; на здрав начин служи мобилисању снага и преусмеравању циљева да би се постигли слични или бољи резултати; основа је и спремности за експериментисање.
- Аутономност – независно деловање и доношење одлука упркос проблемима.
- Предузетничка намера – намера појединца да ствара нове изазове у блиској будућности; представља важан динамички фактор предузетничке оријентације; у когнитивно-психолошком приступу предузетништву има посебно место као когнитивно стање које непосредно, временски-узрочно претходи одлуци да се делује и циљаном понашању.

Упоређујући утицаје школске корпоративне културе на предузетничку оријентацију наставника Курниван и сарадници (Kurniawan et al., 2017) утврдили су да културе оријентисане ка учењу имају позитиван утицај на предузетничку оријентацију наставника, али углавном индиректно посредовано спремношћу на промене.

Иновативност као компонента предузетничке оријентације испитивана је у контексту професионалног деловања наставника и пре фокусирања на улоге наставника у предузетничком образовању. Испитујући ставове наставника разредне и предметне наставе у Србији према иновацијама, њихова иновативна понашања и повезаност иновативности са радном мотивацијом, ауторка Бјекић и сараднице (Bjekic et al., 2011) проучавале су две димензије спремности наставника за иновације – когнитивно-афективну димензију спремности наставника за иновације (ставови према иновацијама и очекивања од иновација) и бихевиоралну димензију (иновативна понашања). Истраживање је показало

да наставници јесу заинтересовани за иновације у својим професионалним активностима, али да су наставници предметне наставе заинтересованији за иновације и више од њих очекују него наставници разредне наставе. Наставна мотивација и радна мотивација наставника су значајно повезане са когнитивно-афективном димензијом наставникове иновативности, а тек спорадично са бихевиоралном димензијом иновативности.

Разноврсним проблемима се баве и компаративна истраживања предузетничког деловања мушкараца и жена (Brush, 1992; Brush et al., 2009; Carranza et al., 2018), компарацијом њихових предузетничких намера (Entrialgo et al., 2018), компарацијом компетитивности (Genezzu et al., 2009). Проучавајући предузетничку оријентацију предузетница и предузетника у малим предузећима у Пољској, Бетакова и сарадници (Betáková et al., 2021) нису издвојили статистички значајне разлике у степену њихове предузетничке оријентације, већ сличну повезаност предузетничке оријентација са пословним резултатима и предузетника и предузетница. Проучавајући родне разлике у степену предузетничке оријентације, ауторка Фелхофер и сараднице (Fellhofer et al., 2016) утврдиле су да су жене склоне опажању да је њихова предузетничка оријентација слабија него предузетничка оријентација мушкараца, али оне вреднују своје радне резултате вишим него што своје резултате вреднују мушкарци; такође, препознале су да снажна усмереност на предузетничку оријентацију у оквиру предузетничке политике или образовања може да обесхрабри жене.

Истраживањем предузетничке оријентације студената у Хрватској Билић и сарадници (Bilić i sar., 2011) утврдили су да студенти имају израженију предузетничку оријентацију од студенткиња. Испитујући родне разлике предузетничке оријентације менаџера у посттранзиционој економији Словеније, Бертонцељ и Ковач

(Bertoncelj & Kovač, 2009) утврдили су да нема родних разлика у схватању шанси, спремности на ризик, иновативности, планирању, али постоје родне разлике у аналитичком приступу, спретности и занатској оријентацији (што тумаче родном концентрацијом у појединим занимањима). Проучавајући предузетничке потенцијале, индивидуалну предузетничку оријентацију и предузетничке намере студената у Србији, Рајковић и сарадници (Rajković et al., 2021) утврдили су неке родне разлике између студенткиња и студената: студенти имају израженије предузетничке намере – више желе да постану предузетници; а у контексту успешности на студијама и уз одговарајуће финансијске услове, студенткиње су мотивисаније, одлучније, имају израженије предузетничке намере, и приступају предузетништву реалније и одлучније. Проучавајући израженост димензије иновативности–адаптивности међу студентима – будућим учитељима и васпитачима, ауторка Марић и сараднице (Marić i sar., 2018) утврдиле су да најмањи број испитаних студената припада иноваторима (6%), већина студената припада адапторима (46%) или брицерима – особама које комбинују адаптивни и иновативни стил (48%), али нису утврдиле постојање статистички значајних разлика на овој димензији према полу испитаника, мада су највећи део узорка чиниле студенткиње (92,6%).

Методологија истраживања

Проблем. С обзиром на формативну улогу предузетничке оријентације будућих просветних радника/радница у структури њихових предузетничких компетенција потребних да ефективно подстичу предузетничке компетенције својих ученика, отворени су следећи истраживачки проблеми: Колико је развијена предузетничка оријентација студенткиња (степен развијености предузетничке оријентације)? Како је предузетничка оријентација повезана са њихо-

вим претходним образовањем? Какви су потенцијали да у току универзитетског образовања за ове просветне професије студенткиње добију одговарајућу образовну подршку за наставни рад у области предузетничког образовања?

Предмет истраживања. Степен и структура предузетничке оријентације студенткиња просветних професија (будућих васпитачица, учитељица и наставница).

Циљ. Основни циљ овог истраживања је да се утврди степен/јачина предузетничке оријентације, структура предузетничке оријентације, да се препознају образовни чиниоци који стварају разлике у предузетничкој оријентацији студенткиња просветних професија, а све то ради усмеравања процеса њиховог образовања и оснаживања предузетничке оријентације као формативне карактеристике.

Варијабле.

- Предузетничка оријентација је стил доношења одлука и практично деловање које је иновативно, проактивно, укључује ризик, а доприноси предузетничком пословном деловању. Обухвата пет основних компоненти: проактивност, иновативност, компетитивност, спремност за преузимање ризика и предузетничке намере (Bjekić i Zlatić, 2021a: 96).
- Локус контроле је особина личности „која се испољава као склоност да се чиниоци који одређују понашање доживљавају као смештени унутар саме особе или споља” (Trebješanin, 2002: 268), односно као опажање и схватање деловања контролних механизма у сопственом животу као унутрашњих или спољашњих. Унутрашњи локус контроле значи да особа сматра да је основна контрола њеног живота више у њој самој, односно да њене (сопствене) карактеристике и деловање контролишу њене резултате.

- Подручје иницијалног универзитетског академског образовања: образовање васпитача, образовање наставника разредне наставе (учитеља), образовање наставника предметне наставе.
- Година студија: прва, друга, трећа и четврта година основних академских студија; пета година академских студија (пета година интегрисаних академских студија и прва година мастер академских студија по моделу 4+1);
- Врста средњег образовања: средње опште образовање (гимназије) и средње стручно образовање (средње стручне школе);
- Похађање предмета о предузетништву у току средњег и универзитетског образовања.

Основна хипотеза. Предузетничка оријентација студенткиња просветних професија (будућих васпитачица, учитељица и наставница) релативно је висока, као и поједине компоненте предузетничке оријентације (проактивност и иновативност), али да постоје разлике у зависности од будуће професије.

Поседне хипотезе.

- Постоје разлике у предузетничкој оријентацији између студенткиња различитих просветних професија (васпитачице, учитељице и наставнице предметне наставе).
- Постоје разлике у предузетничкој оријентацији између студенткиња ових просветних професија које су завршиле различите врсте средњег образовања (општеобразовне и средње стручне), као и између студенткиња које у току средње школе јесу и нису имале предмете из области предузетништва.

Примењено је емпиријско истраживање анкетирањем.

Инструмент се састоји из два дела (Вјекић и Златић, 2021а):

- Упитник о социодемографским и образовним варијаблама;
- Скала предузетничке оријентације, која је први пут примењена у оквиру истраживања предузетничке оријентације матураната (Вјекић и сар., 2019). Развијена је на основу три скале процене предузетничког понашања (Vogelsang, 2015; Schillo, 2011; Wu, 2009). Ова скала испитује пет компоненти предузетничке оријентације: спремност за преузимање ризика, иновативност, проактивност, предузетничке намере и компетитивност. Свака од компоненти је у скали представљена са четири или пет исказа (примери исказа у Табели 1, ПОПОМ скала, Вјекић и сар., 2019: 326), које испитаник процењује на петостепеној скали. Саставни део инструмента (скале) је и исказ који мери локус контроле као посебну варијаблу предузетничког понашања.

Скала предузетничке оријентације је у иницијалном истраживању у коме је први пут примењена имала задовољавајуће метријске карактеристике за ову фазу примене у истраживањима (поузданост скале је висока – Кронбахов коефицијент износи 0,85) (Вјекић и сар., 2019: 326).

За обраду података коришћене су следеће статистичке процедуре: мере дескриптивне статистике, корелациона анализа и анализа варијансе.

Узорак: 237 студенткиња на студијским програмима за образовање: васпитача, учитеља и наставника предметне наставе на свим годинама студија (ОАС, МАС, ИАС) (Табела 2). Од испитаних 287 студената (обухваћене студенткиње и студенти) са три факултета издвојен је овај подзорак студенткиња.

Табела 1. Примери исказа за комбинације скале предузетничке оријентација (ПОПОМ).

Компоненте (број исказа)	Примери исказа за посебне компоненте предузетничке оријентације, додатно и локус контроле
Спремност за преузимање ризика (4)	У ризичним ситуацијама реагујем доста смело.
Иновативност (4)	Када учим нешто ново, радије примењујем свој јединствен начин него поступке и начине које примењују други људи.
Проактивност (5)	Када нешто радим, често размишљам и предвиђам шта би могло да буде проблем у будућности.
Предузетничке намере и понашања (5)	Често размишљам о покретању сопственог посла (сопственог пословног подухвата).
Компетитивност (4)	Веома је важно да будем испред других у ономе што радим или предузимам.
Локус контроле (1)	Верујем да мој успех више зависи од мојих способности и труда, него од среће и других услова и људи.

Табела 2. Структура узорка – студенкиње педагошких професија.

	Педагошки факултет у Ужицу	Педагошки факултет у Врању	Факултет техничких наука у Чачку	Н
СП за образовање васпитачица (ОАС+МАС)	87	25	0	112
СП за образовање учитељица (ОАС+МАС)	63	50	0	113
СП за образовање наставница предметне наставе (ИАС)	0	5	7	12
Н	150	80	7	237

Узорак чине 62 студенткиње прве године ОАС, 46 студенткиња друге године ОАС, 57 студенткиња треће године ОАС и ИАС, 55 студенткиње четврте године ОАС и ИАС, и 17 студенткиња пете године ИАС и прве године МАС.

Истраживање је реализовано у школској 2020/2021. години. Анкетирање је обављено на наставним активностима у летњем семестру 2020/21. године. За одговарање је било потребно до 25 минута.

Резултати и дискусија

Ово истраживање, без обзира на то што су постављене истраживачке хипотезе, у основи је експлоративно у оквирима психолошких истраживања предузетничког понашања просветних радница у Србији.

Предузетничка оријентација студенкиња различитих просветних професија (будућих васпитачица, учитељица и наставница) приказана је са више показатеља – композитном самопроцентом предузетничке оријентације и посебним факторима предузетничке оријентације (Табела 3).

Табела 3. Предузетничка оријентација и локус контроле студенткиња просветних професија.

	М сви	SD
Предузетничка оријентација збир (22–110)	74,91	11,552
Спремност за преузимање ризика (4–20)	14,14	2,868
Иновативност (4–20)	13,57	2,548
Проактивност (5–25)	18,52	3,204
Предузетничке намере (5–25)	17,10	4,136
Компетитивност (4–20)	11,59	3,553
Локус контроле унутрашњи (1–5)	4,10	1,032
	Н	237

Студенткиње просветних професија, односно студенткиње на студијским програмима за образовање будућих васпитачица, учитељица и наставница, на скали самопроцене индикатора предузетничке оријентације су процениле сопствену предузетничку оријентацију као умерену, мада је релативно висок степен њихове свесне, исказане предузетничке усмерености.

У структури предузетничке оријентације студенткиња просветних професија издвајају се проактивност, која је израженија од осталих компоненти, и компетитивност, која је најслабије изражена у односу на остале компоненте предузетничке оријентације (График 1).

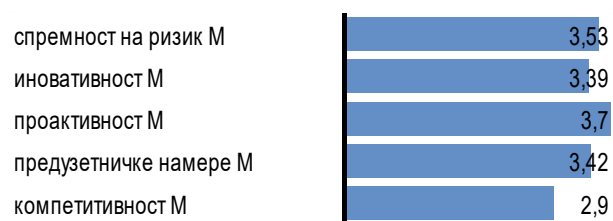

График 1. Структура предузетничке оријентације студенткиња просветних професија.

Поређећи просечне вредности компоненти предузетничке оријентације приказане на скали од 1 до 5, проактивност је израженија од осталих компоненти (статистички значајно) – више је изражена од спремности за преузимање ризика, иновативности, предузетничких намера и компетитивности ($M_{\text{проак}}=3,70$, $df=236$, $t(-$

$3,536$; $-6,668$; $6,124$; $12,612$), $p < ,01$). Компетитивност је значајно различита – нижа у односу на остале компоненте предузетничке оријентације, тј. мања је од спремности за преузимање ризика, иновативности, проактивности и предузетничких намера ($M_{\text{ком}}=2,90$), $df=236$, $t(10,432$; $7,867$; $12,612$; $7,789$), $p < ,01$). Дакле, предузетничка оријентација студенткиња које се припремају за просветне професије ослоњена је на њихову проактивност – оријентисаност ка акцији.

Проактивност будућих просветних радница представља једну од кључних особина и имплицира дугорочне оријентације које помажу предузетнички компетентним особама да антиципирају потенцијалне прилике и да се припреме за њих, али и да експлоатишу нове пословне прилике у свом окружењу. Управо таква активна иницијатива има позитиван ефекат на резултате рада, без обзира на то о којој професионалној групи се ради. Са друге стране, ниска компетитивност није изненађујућа за припаднице просветних професија, јер та особина није усклађена са повећаним алтруизмом и емпатијом која је код њих израженија него код других професија (Zlatić, 1999).

Корелационом анализом (Табела 4) утврђено је да све основне категорије предузетничке оријентације међусобно значајно корелирају, што проистиче и из теоријских основа развоја скале предузетничке оријентације.

Табела 4. Корелациона матрица категорија предузетничке оријентације и локуса контроле.

	Спремност за ризик	Иновативност	Проактивност	Предузетничке намере	Компетитивност
Иновативност	,48**				
Проактивност	,41**	,37**			
Предузетничке намере	,49**	,39**	,55**		
Компетитивност	,33**	,23**	,20**	,28**	
Локус контроле	,15*	,03	,15*	,04	,06

**p<,01 *p<,05

Издвојена је релативно висока корелација јер су у највећем степену засићене когнитивним димензијама и могућом свесном контролом, што отвара један од могућих путева деловања на оснаживање предузетничке оријентације генерално. И на овом узорку је добијена висока поузданост скале, односно унутрашња конзистентност је висока ($\alpha=,826$).

Корелација локуса контроле са компонентама предузетничке оријентације указује да унутрашњи локус контроле позитивно корелира са спремношћу за преузимање ризика и са проактивношћу (оба $r=,15$, $*p<,05$), али не и са композитном мером предузетничке оријентације ($r=0,12$, $p=0,064$), као ни са иновативношћу, предузетничким намерама и компетитивношћу. Овај налаз је у складу са тумачењима да особе које ис-

пољавају виши степен унутрашње контроле сматрају да њихове одлуке контролишу њихове животе и да су у већем степену одговорне за оно што им се догађа. Удружена са проактивношћу, ова особина може да буде значајна за предузетничко учење и понашање, јер су нека истраживања показала да је специфичније повезана са одлучивањем на професионалном пољу, и да је препознатљивија у предвиђању, него неке уопштене димензије личности (Caliendo et al., 2009).

Полазећи од истраживања која указују на разлике између учитеља и наставника у погледу односа према иновацијама, упоређивана је предузетничка оријентација студенкиња различитих просветних професија (васпитачица, учитељица и наставница у предметној настави) (Табела 5).

Табела 5. Предузетничка оријентација и локус контроле студенкиња различитих просветних професија (просечне вредности на скали 1–5).

	М сви	М васп.	М учит.	М настав.	F	sig
Предузетничка оријентација збир	3,41	3,44	3,38	3,29	0,75	,472
Спремност за преузимање ризика	3,53	3,60	3,49	3,40	0,89	,414
Иновативност	3,39	3,43	3,39	3,08	1,63	,198
Проактивност	3,70	3,71	3,72	3,45	1,00	,370
Предузетничке намере	3,42	3,51	3,34	3,27	1,40	,250
Компетитивност	2,90	2,89	2,87	3,23	0,89	,412
Локус контроле унутрашњи	4,10	4,02	4,21	3,83	1,43	,242
N		112	113	12		**p<,01 *p<,05

Структура предузетничке оријентације студенткиња различитих просветних професија је слична – нису утврђене статистички значајне разлике у степену предузетничке оријентације композитно, и посебних компоненти предузетничке оријентације (Табела 5) између студенткиња различитих студијских програма.

Такође су слични и структура и степен развијености предузетничке оријентације студенткиња просветних професија које су у третњу испитивања биле студенткиње различитих година студија. Композитна мера предузетничке оријентације и посебне компоненте предузетничке оријентације су сличне између студенткиња просветних професија, без обзира на то да ли су на првој, или некој од виших година студија. Дакле, није се показао напредак у проактивности услед специфичности универзитетског образовања код будућих просветних радница. Питање утицаја универзитетског образовања на оснаживање њихове предузетничке оријентације овим се поставља у први план.

Локус контроле је испитиван као психолошка варијабла, често у истраживањима издвајана као карактеристика која високо корелира са предузетничком оријентацијом, а, по неким ауторима, чак је анализирана и као једна од компоненти предузетничке оријентације. По-

редећи локус контроле студенткиња просветних професија на различитим годинама студија, утврђено је постојање разлика у степену изражености унутрашњег локуса контроле према самопроценама студенткиња на различитим годинама студија ($M_1=4,03$; $M_2=3,74$; $M_3=4,33$; $M_4=4,22$; $M_{5иас/1мас}=4,18$; $F=2,46$, $p=,046^*$), али није утврђен пораст од године до године студија, већ разлике између појединих година студија које бележе и други истраживачи: на другој години студија унутрашњи локус контроле је најнижи, да би растао и одржавао се на наредним годинама студија.

Полазећи од резултата претходних истраживања, да постоје статистички значајне разлике у предузетничкој оријентацији матураната различитих врста образовања – општег образовања (гимназије) и средњег стручног образовања (Вјекіћ и сар., 2019), упоређивана је и предузетничка оријентација студенткиња просветних професија које имају различито претходно средње образовање (Табела 6). Узорак обухватају 44 студенткиње које су претходно стекле опште средње образовање и 193 студенткиње које су претходно стекле средње стручно образовање.

Табела 6. Предузетничка оријентација и локус контроле студенткиња различитих средњег образовања (просечне вредности на скали 1–5).

	Сви М	Опште-образовне школе	Средње стручне школе	F	Sig
Предузетничка оријентација збир	3,41	3,51	3,38	2,14	,145
Спремност за преузимање ризика	3,53	3,71	3,49	3,30	,070
Иновативност	3,39	3,43	3,38	0,22	,650
Проактивност	3,70	3,76	3,69	0,40	,527
Предузетничке намере	3,42	3,59	3,38	2,35	,128
Компетитивност	2,90	2,97	2,88	0,37	,542
Локус контроле унутрашњи	4,10	4,11	4,10	0,01	,930
	237	44	193	** $p < ,01$ * $p < ,05$	

Међутим, нису утврђене статистички значајне разлике између студенкиња које су преходно стекле опште средње образовање (гимназијски програми) и студенкиња које су преходно стекле средње стручно образовање.

Поређена је предузетничка оријентација студенкиња које су у току свог образовања у средњој школи и/или на студијама похађале предмете са садржајима из области предузетништва (било да су у току средње школе имале одређене предмете, било у току студија, или на оба нивоа образовања), са предузетничком оријентацијом студенкиња које нису у току образовања похађале предмете са предузетничким садржајима. Иако нису утврђене статистички значајне разлике у степену и структури предузетничке оријентације између студенкиња које јесу и оних које нису имале предмете са садржајима из области предузетништва у току свог образовања, ипак се не може генерализовати резултат јер је веома мали број студенкиња на неком нивоу образовања имао предмете из области предузетништва (3,8%).

Дакле, није потврђена основна хипотеза о високој предузетничкој оријентацији студенкиња, јер је њихова предузетничка оријентација, као и посебне компоненте, умерена, али јесте потврђено да је најизраженија компонента проактивност. Нису утврђене разлике између издвојених подузорака, што указује на хомогеност популације студенкиња просветних професија у погледу њихове предузетничке оријентације.

Закључци и педагошке импликације

С обзиром на сложеност компетенција за предузетништво, у овом раду је истраживачка пажња фокусирана само на развијеност предузетничке оријентације студенкиња просветних професија. Развијеност свих испитиваних компоненти предузетничке оријентације (спремност за преузимање ризика, иновативност, про-

активност, предузетничке намере, компетитивност, и посебна димензија – унутрашњи локус контроле) треба даље анализирати. Потврђено је да је предузетничка оријентација умерено развијена, а да не постоје разлике у степену предузетничке оријентације и посебних компоненти предузетничке оријентације ни између студенкиња које се школују за различите просветне професије (васпитачице, учитељице и наставнице), као ни између оних које су стекле различито средње образовање (опште и стручно). То указује да су студенкиње студијских програма који их оспособљавају за просветне професије углавном хомогена женска популација чију предузетничку оријентацију не модификују специфичности образовања.

Зашто није видљив утицај образовања на предузетничку оријентацију ове образовне и будуће професионалне групе, односно зашто нису утврђене разлике и повећање степена предузетничке оријентације од студенкиња прве године ка студенкињама завршних година? Недостатак видљивог утицаја образовања на предузетничку оријентацију будућих учитељица, васпитачица и предметних наставница које су чиниле узорак овог истраживања пре свега посматрамо из угла недостатака (или их је било врло мало) предмета са садржајима из области предузетништва у току њиховог иницијалног наставничког образовања (Stamatović & Zlatić, 2019). Непостојање или недостатак систематски организованих садржаја очито не може да се надокнади постојањем предузетничке иницијативе појединих универзитетских наставника да у своје наставне предмете уведу садржаје о предузетништву, или да са теоријских и дидактичких позиција предузетништва приступе садржајима својих предмета. Сведоци смо таквих иницијатива, и лични смо њихови заговорници, али то очито није довољно да би се укупна предузетничка оријентација и посебне компоненте ове оријентације студенкиња наставничких професија значајно унапредиле. Због тога се очекује да

би систематско увођење предузетничких садржаја у виду наставних предмета, као и њихова дугорочна евалуација, водило унапређивању предузетничке оријентације ове просветне професионалне групе.

Шта на основу добијених резултата о предузетничкој оријентацији студенткиња просветних професија – будућих васпитачица, учитељица и наставница предметне наставе може да се предузме? Иако резултати указују на хомогеност женске популације студенткиња – будућих просветних радница, чију предузетничку оријентацију не модификују специфичности досадашњег образовања, сматрамо да је њихову предузетничку иницијативу у оквиру ове специфичне професије могуће развијати и унапредити „да на прави начин перципирају и своје пословно окружење, да идентификују и искористе у право време тржишне шансе у васпитно-образовном процесу као послу, уз оптималну комбинацију ресурса на прави начин” (Serbano, 2016; према: Вјекић, Златић, 2021а: 148). У нашем окружењу – на факултетима на којима се школују будуће васпитачице, учитељице и наставнице (а то је проблем и ширег европског контекста високог образовања) не постоји или постоји врло мали број предузетничких активности који представљају редован и обавезан део наставног плана и наставних програма.

Програми за унапређивање предузетничких компетенција различитих професионалних група, а посебно будућих просветних радника, могу се класификовати у две категорије: програми образовања и програми обуке (Valerio et al., 2014; Вјекић, Златић, 2021b). Иако оба стимулишу предузетништво и предузетничко понашање, разликују се према задацима и исходима, а у пракси се могу преклапати. Програми академског предузетничког образовања су усмерени на изграђивање знања и вештина потребних за предузетништво генерално. Програми предузетничких обука (тренинга) су усмерени на изграђивање знања и вештина које су експлицитно

потребне као припрема за започињање одређеног посла. Обе врсте програма могу да стимулишу појединце да размишљају о доношењу одлуке да постану и успеју као предузетници, као и да развију бар неку од предузетничких компетенција. За будуће просветне раднике су програми предузетничког образовања формативни за њихове предузетничке компетенције које могу да моделују и код својих ученика, те је потребно да уче и о предузетничком деловању и кроз предузетничко деловање (Chaker & Jarraya, 2021).

Генерално, када је циљ унапређивање предузетничких компетенција, то захтева промену педагошког приступа, где се захтева прилагођавање традиционалних педагошких концепата идеји предузетништва и захтева примена неконвенционалних метода (Kalkouris et al., 2016; Medić, 2013, према: Вјекић, Златић, 2021а: 166). За развијање предузетничких компетенција посебно погодни облици учења су: практично учење, учење путем открића, учење решавањем проблема, кооперативно учење, колаборативно учење у основи искуственог учења у реалном окружењу, а подржани учењем по моделу (Penaluna & Penaluna, 2015), а посебно пројектна настава.

С обзиром на то да је основни циљ овог истраживања да се утврде степен/јачина предузетничке оријентације, структура предузетничке оријентације, да се препознају чиниоци који стварају разлике у предузетничкој оријентацији студенткиња просветних професија, идентификована је структура њихове предузетничке оријентације и препознате слабе стране које отварају бар две групе питања: (а) питања о разлозима ниже женске предузетничке оријентације; (б) питања о томе које педагошке интервенције предузети да се ова оријентација унапреди јер је њихова улога у систему образовања и васпитања да својим васпитним поступцима и наставом утичу на развој и унапређивање предузетничке оријентације својих ученика, а тиме и оснаживање предузетничких компетенција ученика.

Литература

- Bacigalupo, M., Kampylis, P., Punie, Y. & Van den Brande, G. (2016). *Entre Comp: The entrepreneurship competence framework*. Luxembourg: Publication Office of the European Union.
- Bertoncej, A. & Kovač, D. (2009). Gender difference in the conative component of entrepreneurial orientation. *Journal of East European Management Studies*. 14 (4), 357–368.
- Betáková, J. Okřęglicka, M. & Havierníková, K. (2021). Entrepreneurial orientation of male and female entrepreneurs in small firms. *TEM Journal*. 10 (3), 1307–1313. <https://doi.org/10.18421/TEM103-38>
- Bilić, I., Prka, A. & Vidović, G. (2011). How does education influence entrepreneurship orientation? Case study of Croatia. *Management*. 16 (1), 115–128.
- Bjekić, D. i Zlatić, L. (2021a). *Psihologija preduzetništva: nastavnik u fokusu (Psychology of Entrepreneurship: Teacher in the Focus)*. Užice: Pedagoški fakultet.
- Bjekić, D., i Zlatić, L. (2021b). Preduzetničke kompetencije i obrazovanje iz ugla psihologije preduzetništva (Entrepreneurship education and competencies from the perspective of Entrepreneurship Psychology). *Vaspitanje i obrazovanje*. 3, 111–132.
- Bjekić, D., Đorić, B., Damjanović, M., i Stojković, M. (2019). Preduzetnička orijentacija maturanata (Entrepreneurial orientation of secondary school graduates). U: Veljović, A. (ur.). *Zbornik radova ITOP19* (321–332). Čačak: Fakultet tehničkih nauka.
- Bjekic, D., Zlatic, L. & Marinkovic, S. (2011). Teachers' innovation attitudes and innovation Behaviour. In: Glăveanu, V. (Ed.) *Conference Hybrid Abstract* (11). 12th European Congress of Psychology, 4–8. July. Istanbul, Türkiye.
- Brush, C. G. (1992). Research on women business owners: Past trends, a new perspective and future directions. *Entrepreneurship: Theory and Practice*. 16 (4), 5–30.
- Brush, C. G., De Bruin, A. & Welter, F. (2009). A gender-aware framework for women's entrepreneurship. *International Journal of Gender and Entrepreneurship*. (1) 1, 8–24.
- Carranza, E., Dhokol, L. & Love, I. (2018). Female entrepreneurs; how and why are the different. *Job Working Paper, Issue No 20*. International Bank Reconstruction and Development I (The World Bank). Retrieved November 20, 2020. from: <https://documents1.worldbank.org/curated/en/400121542883319809/pdf/Female-Entrepreneurs-How-and-Why-are-They-Different.pdf>.
- Chaker, H., & Jarraya, H. (2021). Combining teaching “about” and “through” entrepreneurship: A Practice to develop student's entrepreneurial competencies. *Industry and Higher Education*. 35 (4). <https://doi.org/10.1177/0950422221991005>
- Curth, A. (prep.) (2011). *Mapping of teachers' preparation for entrepreneurship education, Final Report*. Brussels: GHK. Retrieved December 20, 2018. from: http://www.ab.gov.tr/files/ardb/evt/1_avrupa_birligi/1_9_politikalar/1_9_4_egitim_politikasi/mapping_en.pdf.
- Entrialgo, M. & Iglesias, V. (2018). Are the intentions to entrepreneurship of men and women shaped differently? The impact of entrepreneurial role-model exposure and entrepreneurship education. *Entrepreneurship Research Journal*. 8 (1), 20170013. <https://doi.org/10.1515/erj-2017-0013>

- Eurostat (2016). *World Teachers Day: Women teachers largely over-represented in primary education in EU. News release 189/2016*. Retrieved February 15, 2022. from: <https://ec.europa.eu/eurostat/documents/2995521/7672738/3-04102016-BP-EN.pdf/9f0d2d04-211a-487d-87c3-0a5f7d6b22ce>
- Frese, M. & Gielnik, M. M. (2014). The psychology of entrepreneurship. *The Annual Review of Organizational Psychology and Organizational Behavior*. 1, 413–438. <https://doi.org/10.46793/NNU21.263Z>
- Fellnhöfer, K., Puumalainen, K. & Sjögrén, H. (2016). Entrepreneurial orientation and performance – are sexes equal? *International Journal of Entrepreneurial Behaviour & Research*. 22 (3), 346–374. <https://doi.org/10.1108/IJEBR-12-2015-0286>
- Genezzy, U., Leonard, K. L. & List, J. A. (2009). Gender differences in competition: Evidence from a matrilineal and a patriarchal society. *Econometrics*. 77 (5), 1637–1664.
- Hayat, N. & Riaz, M. T. (2011). The entrepreneurial orientation can enhance the teacher performance in higher education. *Revista Romaneasca pentru Educatie Multidimensionala*. 3 (8), 85–96.
- Kakouris, A., Dermatis, Z. & Liargovas, P. (2016). Educating potential entrepreneurs under the perspective of Europe 2020 plan. *Business & Entrepreneurship Journal*. 5 (1), 7–24.
- Katsarova, I. (2020). *Teaching: A womans world*. EPRS. European Parliamentary Research Service.
- Kurniawan, J. E., Suhariadi, F. & Hadi, C. (2017). The impact of school's corporate cultures on teacher's entrepreneurial orientation: The mediating role of readiness for change. *Expert Journal of Business and Management*. 5 (1), 22–31.
- Lumpkin, G. T. & Dess, G. G. (1996). Clarifying the entrepreneurial orientation construct and linking it to performance. *The Academy of Management Review*. 21 (1), 135–172.
- Marić, M. R., Branković, N. P. i Lukić, V. N. R. (2018). Budući učitelji i vaspitači između tendencije ka prilagođavanju i sklonosti prema inoviranju (Future Primary and Preschool Teachers between a Tendency to Adjust and a Tendency to Innovate). *Inovacije u nastavi*. 31 (3), 61–73. <https://doi.org/10.5937/inovacije1803061M>
- OECD (2017). *Percentage of female teachers, by age group and level of education*. Retrieved June 10, 2022. from: <https://www.oecd-ilibrary.org/sites/145d9f68-en/index.html?itemId=/content/component/145d9f68-en>.
- Penaluna, A. & Penaluna, K. (2015). *Entrepreneurial education in practice, Part 2 – Building motivation and competencies. Entrepreneurship 360 Thematic paper*. Retrieved June 20, 2018. from: <http://www.oecd.org/cfe/leed/Entrepreneurial-Education-Practice-pt2.pdf>.
- Rajković, J., Poštin, J., Konjikušić, M., Jagodić Rusić, A., Stojković, H. S. & Nikolić, M. (2021). The enterprise potencial, individual entrepreneurial orientation and entrepreneurial intentions of students in Serbia. *The European Journal of Applied Economics*. 18 (1), 106–125. <https://doi.org/10.5937/EJAE18-27707>
- Republički zavod za statistiku (2020). *Statistički godišnjak (Statistical Yearbook)*. Beograd: RZS. Retrieved February 28, 2022. from: <https://publikacije.stat.gov.rs/G2020/pdf/G20202053.pdf>.
- Republički zavod za statistiku (2022). *STAT baza. Obrazovanje (STAT basis. Education)*. Beograd: RZS. Retrieved August 1, 2022. from: <https://www.stat.gov.rs/oblasti/obrazovanje/>.
- Saha, K., Kumar, R., Kumar Dutta, S. & Dutta, T. (2017). A content adequate five-dimensional Entrepreneurial Orientation scale. *Journal of Business Venturing Insights*. 8, 41–49. <https://doi.org/10.1016/j.jbvi.2017.05.006>

- Schillo, S. (2011). Entrepreneurial orientation and company performance: Can the academic literature guide managers? *Technology Innovation Management Review*. 20–25.
- The World Bank (2021). *Primary education, teachers (% female)*. European Union. UNESCO Institute for Statistics. Retrieved February 28, 2022. from <https://data.worldbank.org/indicator/SE.PRM.TCHR.FE.ZS?locations=EU>
- Vogelsang, L. (2015). *Individual entrepreneurial orientation: An assessment of students*. Arcata, California: Humboldt State University. Retrieved December 20, 2018. from: http://humboldt-dspace.calstate.edu/bitstream/handle/10211.3/150384/vogelsang_laura_a_Summer2015.pdf.
- Wu, Y. (2009). *Entrepreneurial Orientation, Entrepreneurial Intent and New Venture Creation: Test of Framework in a Chinese Context*. PhD Dissertation. Blacksburg, Virginia: Faculty of Virginia Polytechnic Institute and State Institute. Retrieved April 30, 2018. from: <https://vtechworks.lib.vt.edu/bitstream/handle/10919/29298/JinpelWu.pdf>.

Summary

The complex professional demands placed on teachers include the demand that they should act formatively and encourage the development of entrepreneurial competencies of their students, especially the development of entrepreneurial orientation - the dynamic dimension of these competencies. The development of the entrepreneurial orientation of the pre-service and in-service teachers, visible in action, is an important model for students. In this paper, the entrepreneurial orientation scale was used to examine this orientation of female students - future preschool and primary school teachers. The sample included 237 female students from three different faculties. It was established that female students assessed their own entrepreneurial orientation as moderate, although the degree of their conscious, declarative entrepreneurial orientation is relatively high. Proactivity is more emphasized than the other components, whereas competitiveness is the least emphasized component. The internal locus of control positively correlates with willingness to take risks and proactivity, but not with other components of entrepreneurial orientation. The structure and degree of entrepreneurial orientation of the female students of different educational professions, as well as of different years of study, are similar, which indicates the homogeneity of the population of the female students of educational professions in terms of this orientation, but also that it is necessary to enrich university entrepreneurial education as a factor of strengthening determination for entrepreneurial behavior.

Keywords: *female students of educational professions, entrepreneurial orientation, entrepreneurial behavior of women, entrepreneurial behavior model*